

Over strubbelingen, ritmiek, opnieuw beginnen en goed eindigen

IN GESPREK MET MARLI HUIJER

Jorren SCHERPENISSE

Op een mooie zomerse dag ontmoet ik Marli Huijer, emeritus hoogleraar publieksfilosofie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Ik kom bij haar thuis op bezoek, pal aan het Amsterdamse IJ, maar als ze opendoet, kijkt ze me enigszins meewarig aan. De afspraak, lang geleden ingepland, is haar even ontschoten: 'Ik wilde net beginnen aan mijn artikel over Foucault!' Toch word ik hartelijk welkom geheten. Gelukkig maar, want er ontstaat een alleszins boeiend gesprek. Over het belang van strubbelingen in de samenleving, het maken van ritme in je

leven, het op stem brengen van de tijd, en de toekomst van het sterven. En over eendjes die plots hun nestje bouwen in je plantentank: 'Ik kan daar de hele dag over nadenken. Hoe is het mogelijk dat je zo'n toevallige beweging in gang zet en dat het zulke bijzondere gevolgen heeft?'

Dr. J. Scherpenisse is co-decaan en adjunct-directeur van de denktank bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Hij is redactielid van dit tijdschrift. E-mail: scherpenisse@nsob.nl.

Huijer werd opgeleid tot huisarts en filosoof en was Denker des Vaderlands van 2015 tot 2017. Ze is auteur van vele boeken over thema's als discipline, seksuele vrijheid en migratie. In dit interview komen vooral thema's terug uit haar boeken *Ritme* (2011), *Opnieuw beginnen* (2009, met Reinjan Mulder) en *De toekomst van het sterven* (2022).

Wat drijft jou in je werk?

'Bij mij begint alles met nieuwsgierigheid. Of, zoals Hannah Arendt zegt: met dingen willen begrijpen. Dat is enerzijds het willen begrijpen waarom zaken fout lopen, hoe chaos en het kwaad ontstaan, maar ook waarom zaken goed gaan. Als filosoof ben je natuurlijk geneigd om je steeds te richten op de inconsistenties van het leven; op wanorde, onzekerheid en dat er altijd de mogelijkheid is dat het kwaad weer opduikt. Desalniettemin zie je dat wij als mensen ook tot een enorme ordening in staat zijn. Alleen al het idee dat je met tienduizenden in één stadion zit en dat iedereen ordelijk naar een wedstrijd of een muziekoftreden kijkt. Of dat we een verkeerssysteem hebben ontwikkeld, waardoor miljoenen mensen zich kunnen verplaatsen, terwijl er nauwelijks wijvingen zijn. Ik vind het zo fascinerend dat wij dat kunnen! Mensen kunnen ongelooflijke ordeningen tot stand brengen. Dat kan heel erg beklemmend zijn, bijvoorbeeld bij autoritaire regimes, maar tegelijkertijd kan die ordening heel veel vrijheid geven. Hoe kan dat? Wat doen wij dan eigenlijk? En hoe is dat historisch tot stand gekomen?'

De nieuwsgierigheid daarnaar heb ik ook in het dagelijkse leven. Toen ik hier net woonde, plaatste ik op mijn balkon een paar halve wijnavaten en zette daar planten in. Een

tijdje later bleek er opeens een eind tussen de planten te zitten, die daar eieren gingen uitbroeden, en daar kwamen vervolgens dertien kuikentjes uit. Ik denk dan: wat is dat voor fascinerende ordening? Opeens blijkt dat ik ruimte geopend heb voor een ander, een dier dat daar zijn thuis van maakt. Dat vind ik fascinerend. Je hoeft maar een paar dingen te doen en opeens is daar een nieuw thuis voor een levend wezen. Dat geldt natuurlijk niet alleen voor eenden, maar ook voor mensen.'

Mensen kunnen ook het gevoel hebben dat hun ordening wordt verstoord als anderen hun gebied betreden. Je creëert een ruimte, maar je trekt ook grenzen.

'Strubbelingen zijn, anders dan oorlogen, een soort prettig uitproberen van hoe je de ordening kunt bereiken. Als mensen hier opeens mijn terrasje willen gebruiken, zoals net gebeurde, dan maakt het mij eerlijk gezegd niets uit, maar je kunt ook denken: "Help indringers!" Je moet als mens over de vaardigheden beschikken om het gesprek aan te gaan met die ander en dat probleem op te lossen. Ook dat zijn manieren om ordening te bereiken.'

We doen nu net of corona achter ons ligt en alles weer als vanouds is. Maar ondertussen zie je dat het sociale verkeer veranderd is. Als het op terrassen te druk is, gaan caféhouders paaltjes neerzetten en komt er een rij bij het terras. Maar door dat te doen, spreek je het ordenend vermogen van mensen niet aan. Voorheen ging je "strubbelen": mag ik er misschien toch nog zitten, mag ik op het puntje van de tafel, kan ik een stoel van je krijgen? Er was geen ordening die van bovenaf werd opgelegd. Dat vermogen van

mensen om over die kleine dingen te strubelen, moet je cultiveren, zodat je met elkaar – bijna spontaan – tot goede oplossingen komt. Juist het vaardig zijn daarin voorkomt dat je grote conflicten krijgt. Het is wat Hans Achterhuis “de kunst van het vreedzaam vechten” noemt.

Zodra je het voor mensen te gemakkelijk maakt, verliezen ze het vermogen om conflicten op te lossen. Je ziet dat ook bij kinderen. Als je een omgeving te veilig maakt, leren ze niet hoe ze zich moeten redden in lastige situaties. Dus je moet een zekere mate van onveiligheid handhaven, wil je een doel van veiligheid bereiken. Daar zit natuurlijk wel altijd een omslagpunt in. Ik zou bijvoorbeeld niet zeggen dat de overheid zich nooit moet bemoeien met burenruzies. Die kunnen namelijk wel uit de hand lopen en

dan is het goed dat je een beroep kunt doen op instanties. Maar het is altijd een kwestie van voorzichtig afwegen. Soms vergeten we hoe groot het probleemoplossend vermogen van de samenleving kan zijn.’

Dit gaat over strubelingen in de ruimte. Zie je in onze omgang met tijd dezelfde soort mechanismen, waarbij we tijd proberen te ordenen, maar ook moeten kunnen strubbelen en improviseren?

‘Het bijzondere met tijd is dat we tot de jaren zeventig, tachtig, negentig onder een be-

hoorlijk strak tijdregime leefden. Er waren vaste sluitingstijden voor winkels, op zondag waren alle winkels dicht, de kroeg moest om twee uur – of in het weekend om drie uur – de deuren sluiten. Je wist dat je op een vaste tijd op je werk moest zijn en om vijf uur was je klaar. Werken in het weekend? Je was wel gek als je dat deed. Kortom, op allerlei fronten zaten we in een heel strak tijdregime. Die collectieve ritmiek is voor een groot deel verloren gegaan, door verschillende oorzaken. Vrouwen gingen de arbeidsmarkt op en de vanzelfsprekende man-vrouwverhouding werd doorbroken. Mensen wilden

geen loonslaaf meer zijn en gingen werken voor hun ideaal. Dat werd vervolgens gecultiveerd door de managementwereld en gecombineerd met de flexibiliteit van het nieuwe werken. Daar bovenop kwam nog het

“no place, no time”-principe dat mogelijk is geworden door de smartphone en de laptop. Hierdoor is een enorme drive ontstaan van ongelimiteerd werken.

Dat alles maakt dat wij de collectieve ritmes hebben ingeruild voor een totaal flexibel tijdregime. Je kunt het niet eens een regime noemen, het is meer een omgaan met de tijd waarin je eigenlijk nooit meer weet wat wanneer zal plaatsvinden. En daarmee is de tijdshorizon onvoorstelbaar gekrompen. Als ik nu aan een zaal jonge mensen vraag: “Weten jullie waar je over een jaar bent en wat je

Soms vergeten we hoe groot het probleemoplossend vermogen van de samenleving kan zijn

doet?’, dan steekt misschien 10 procent een hand op; ze weten het niet. Het idee dat je, zoals mijn ouders, nog wist: “Ik blijf tot het einde van mijn leven bij dezelfde partner, ik blijf daar wonen en die baan doen”, is totaal verdwenen.

Hoe komt dat? Omdat ik geen idee heb wat jij gaat doen. Ik kan voor mezelf wel een pad uitstippelen voor wat ik ga doen. Maar wat als mijn werkgever mij plots ontslaat of als het bedrijf verhuist of opgeheven wordt? Of als mijn kinderen opeens naar Australië gaan emigreren? De bestaansonzekerheid is enorm toegenomen. De tijdshorizon waarbij je nog zekerheid hebt over je bestaan, is heel erg gekrompen. Dus zie je dat mensen op zoek gaan naar nieuwe vormen van orde-ning.’

Er is dus een paradox dat de dingen die ons controle en zekerheid moeten geven, zoals smartphones en flexibele werktijden, juist onzekerheid produceren. Ze nemen collectieve ordening en voorspelbaarheid weg, waar mensen behoefte aan hebben. Is dat de reden dat op flexibele werkplekken mensen steeds vroeger op hun werk komen, zodat ze toch een eigen zitplaats hebben en nog wat houvast voor zichzelf creëren?

‘Ja. Maar het gaat ook om een verlies aan betekenis. Toen ik dertig was en naar mijn werk ging, wist ik zeker dat als ik niet zou komen, mensen zouden bellen waar ik bleef. Dat geeft je leven betekenis: er zitten mensen op mij te wachten en ik moet daar om 10.00 uur zijn. Maar met de flexibele werkplekken op de universiteit heb ik geen idee meer wie wanneer op de faculteit aanwezig is. Het kan best zijn dat ik de hele dag bijna niemand zie. Dan komt er toch een gevoel van zinloosheid over je heen. Wat wegvalt, zijn de momenten dat er mensen op je wacht-

ten en dat het gewaardeerd wordt dat je er bent.

Als mensen elkaar minder ontmoeten op het werk, dan verdwijnt ook de creativiteit. In de wetenschap is de innovatie bijvoorbeeld ook enorm gedaald in de coronaperiode. Ook hierbij zie je dat het eigen vermogen om zaken op te lossen en op nieuwe ideeën te komen, ophoudt als je elkaar niet meer ontmoet.’

We begonnen dit gesprek optimistisch, maar we zijn nu in een zorgwekkend verhaal terechtgekomen. Waar gaat het naartoe, denk je?

‘Je moet die diagnose maken, om vervolgens te kunnen kijken wat er aan tegenbewegingen gaande is. Dan zie je dat er toch op allerlei fronten activiteiten ondernomen worden. Zo zijn er weer werkgevers die vinden dat je van negen tot vijf aanwezig moet zijn, vijf dagen per week. Je ziet dat jonge ouders met zzp-banen op zoek gaan naar een nieuw ritme. Ze bekijken met hun partner met welk weekritme je je werk kunt doen, terwijl het leven toch de moeite waard blijft.

Toen ik jong was, ging ik in de universiteitsbibliotheek studeren. Ik ging dan graag op donderdag, omdat ik wist dat die onvoorstelbaar leuke jongen er dan zou zitten. Dat mechanisme werkt nog steeds. Mensen halen betekenis uit de mensen die er ritmisch zijn en uit die betekenisvolle blik van: “Hé, jij bent er ook weer.” Dat je daarop afstemt wanneer je gaat studeren of naar je zzp-plek gaat, is in feite het zoeken naar een ritme waarbij je je prettig voelt. Zo ontstaan nieuwe ordeningen die het leven betekenis geven.’

Er zijn filosofen die het belang benadrukken van onthaasten en er even tussenuit

stappen. Jij pleit juist voor nieuwe ordening en ritmiek. Waarom?

‘In de jaren vijftig werden er ook al boeken over versnelling geschreven, terwijl we die periode nu als langzaam zien. Mensen vinden altijd al dat het te snel gaat. Hartmut Rosa laat heel goed zien dat versnelling een doorgaande dynamiek is. Dan kun je roepen: ik zet alles stil en trek me even terug in een oase. Op de hei of in een meditatiehutje pak ik mijn rust en dan kan ik daarna alles weer aan. Maar zodra je terug bent, zit je meteen weer in dezelfde hectiek. Dat werkt dus niet. Onthaasting is voor mij daarom niet het antwoord.

Wat wel kan, is kijken hoe je in het dagelijkse leven een ritme opbouwt waardoor je niet opgebrand raakt, waardoor je je hersenen niet overprikkelst, waardoor je lichaam toch in evenwicht blijft en zich kan herstellen. Dat is voor mij de reden om in het dagelijkse leven naar ritmes te zoeken. De ene keer doe je iets heel snel, de andere keer heel langzaam. Ik vind je haasten helemaal niet erg. Als ik hard moet rennen om een bus te halen, dan geeft mij dat een lekker gevoel. Lekker rennen, hijgend aankomen, via de bus nog net de trein halen, tijdwinst boeken! Hoe erg is dat nu eigenlijk? Soms wil ik het snel, dan weer langzaam. Als er maar een ritme in zit.’

De flexibilisering en het verlies van collectieve ritmes zorgt ook voor een andere temporele ontwikkeling: een nieuw begin willen of moeten maken. Je schrijft daar ook over: Kunnen we dat eigenlijk wel?

‘Wij moeten in deze samenleving heel veel opnieuw beginnen. We scheiden bijvoorbeeld makkelijker dan vroeger, we zijn bijna nooit meer zeker van een arbeidscontract. Op allerlei vlakken worden we gedwongen

om flexibele mensen te zijn die opnieuw beginnen. De verleidingen daartoe worden ook groter. Misschien zie je een ander huis dat net leuker is of een ander met wie je liever een relatie wilt. Dus enerzijds worden we gedwongen opnieuw te beginnen en anderzijds maken we de verleidingen groter.

De vraag is alleen of we wel toegerust zijn om opnieuw te beginnen. Je kunt het roer wel omgooien, maar ondertussen word je toch steeds met het verleden geconfronteerd. Zeker in deze digitale tijd kan alles immers opgespoord worden. Je kunt steeds minder makkelijk liegen over je verleden of iets privé houden. Een visagiste als Nikki de Jager kan een YouTube-kanaal opzetten en prachtige video's maken. Maar naarmate ze meer succes heeft, gaan vroegere klasgenoten die weten dat ze eerst een jongen was haar lastigvallen. Het is bijna onmogelijk om het verleden achter je te laten. Heel vaak leidt dat tot een desastreuze vernietiging van iemands leven. Want dat verleden kan op heel vervelende momenten naar voren komen. Daar komt nog bij dat je denkt dat je een ander persoon bent in die nieuwe baan of relatie, terwijl je na een tijdje precies dezelfde problemen tegenkomt – ook jezelf neem je mee.

Het idee van opnieuw beginnen heeft tegelijkertijd enorme potentie om veranderingen te bewerkstelligen in iemands leven, de samenleving of de politiek. Voor Hannah Arendt is een nieuw begin maken – in tegenstelling tot opnieuw beginnen, wat een herhaling is – de basis van het politieke bestel. Als we geen nieuwe beginnen meer zouden kunnen maken, zou het leven altijd hetzelfde blijven en zou er ook geen politiek bestaan. Een nieuw begin maken, ook in de ordening van de tijd, heb je dus nodig om de menselijke conditie te verbeteren. Daar zit

veel potentie in en tegelijkertijd is het ongevoelig lastig om het werkelijk voor elkaar te krijgen.’

Niet alleen een nieuw begin maken, ook goed eindigen is een vraagstuk waar je over schrijft. Je nieuwste boek gaat bijvoorbeeld over de toekomst van het sterven. Begeleidingskundigen kunnen hiermee te maken krijgen. Soms direct, omdat ze zich direct of indirect bezighouden met stervensbegeleiding. Maar ook in conceptuele zin, omdat helpen om zaken goed te laten eindigen, onderdeel is van het vak. Wat zou je hen hierover willen meegeven?

‘We staan voor een groot politiek probleem. De komende decennia gaat de babyboomgeneratie sterven. Voor de coronacrisis hadden we zo'n 150.000

sterfgevallen per jaar, in 2050 zullen dat er 200.000 zijn. Van de vier tot vijf mensen die dan verhoudingsgewijs om iedere bejaarde heen staan, behoren er slechts twee of drie tot de beroepsbevolking. Die moeten alles doen; in de samenleving, bij defensie en politiek, in het onderwijs en natuurlijk ook in de zorg. Hoe gaan we dat doen? Dat is onmogelijk! De komende decennia gaan we een groot gat zien in het kunnen zorgen voor ouderen en stervenden. Daarvoor zal een politieke oplossing gevonden moeten worden. De samenleving en politiek zijn echter vooral gericht op het verlengen van de levens-

duur. We zorgen dat mensen steeds ouder kunnen worden, met het risico dat ze in eenzaamheid zullen aftakelen. Ondertussen meten en monitoren we steeds meer en eerder. De medicalisering van het leven leidt tot allerlei uitdagingen die uiteindelijk neerkomen op de tijdsvraag: wat is de juiste duur van het leven?’

Die vraag roept ook het idee op dat je je levenseinde kunt plannen en beheersen. Moet je je levenseinde wel zelf willen regisseren?

‘Je moet wel als samenleving en als persoon proberen iets van regie te hebben over ouderdom en sterven. Maar dan in die zin dat je erover nadenkt hoe je het verlangen naar het rekken van het biologische leven moet afwegen tegen de zaken die het leven betekenis geven.

En vanuit het idee dat je zelf mede het verhaal van je leven schrijft, moet je jezelf de vraag stellen: “Wat is een mooie spanningsboog voor mijn leven? En hoe wil ik het eigenlijk afronden?”

Ik sprak laatst iemand die me na staat die een beroerte had gehad. Ik vroeg: “Je tijdhorizon is korter geworden, je hebt minder tijd van leven. Heb je erover nagedacht hoe je die tijd wilt invullen? Wat is belangrijk voor je in deze laatste fase?” Dat zijn vragen die ik geleerd heb te stellen vanuit de enorme hoeveelheid literatuur die ik heb gelezen. Ik zou niet vragen: “Goh, je gaat binnenkort

De komende decennia gaan we een groot gat zien in het kunnen zorgen voor ouderen en stervenden

dood, wat wil je nog doen?” Maar je moet je toch realiseren dat het leven eindig is. Hoe zorg je dat jouw leven betekenisvol blijft en voor anderen interessant is om te zien? Ik wil ook dat mijn kinderen later een verhaal kunnen vertellen over dat leven, ook hoe die laatste levensfase was en hoe ik mijn sterven heb vormgegeven. Daarmee plaats ik me in de keten van familierelaties. Door mezelf als onderdeel van een groter geheel te zien, wordt dat idee van regie ook minder belangrijk, omdat ik mezelf minder in het centrum plaats. Onderdeel van een goede laatste levensfase is dan om de verhalen over je leven te laten voortleven in volgende generaties.’

Heb je nog een slotboodschap over het thema tijd voor onze lezers?

‘Ik zie het als filosoof als mijn taak om een toonbank aan concepten aan te reiken, waardoor je meer begrijpt van het leven en meer regie krijgt. Tijd is in onze samenleving minder een gespreksonderwerp dan bijvoorbeeld de ruimtelijke ordening. Dat vind ik jammer, want de ordening van de tijd is net zo belangrijk voor het menselijk bestaan als de ordening van de ruimte. Wat dat betreft

sta ik helemaal achter het idee dat jij in je boek *Tucht van de tijd* uitwerkt, dat je de tijd op taal moet brengen. Tijd is een ordeningsmechanisme dat bepaalt of je leven kwaliteit heeft of niet. Als het je niet lukt om de tijd op de een of andere manier te ordenen, dan ben je voortdurend slaaf van alles wat op je afkomt. Dus moet je daar via de taal ook een soort regie in krijgen. Maar je kunt de tijd niet in je eentje ordenen, dat moet je steeds met je omgeving doen. Taal helpt om ervoor te zorgen dat je het gesprek daarover met de anderen kunt voeren.

Zo weet iedereen die mij kent dat ik op zaterdag geen mailtjes beantwoord. Ik heb dat volstrekt duidelijk gemaakt in mijn gedrag. Voor die communicatie heb je bijna geen woorden nodig, maar je moet het wel bewust doen. Het zijn een soort regieaanwijzingen voor hoe je ritmiek in je leven tot stand kunt brengen. Daarachter zit natuurlijk steeds een gesprek. Ik moet wel met mijn partner overleggen of die zaterdag eigenlijk wel handig is. Dat is nodig om een gezamenlijke ritmiek te ontwikkelen. Je moet er samen over strubelen.’

